नारायणः । पुरुषः ।अनुष्टुप्, १६ त्रिष्टुप्

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्॥ १०.०९०.०१

सहस्रशीर्षा- अनन्तशिरस्कः। सहस्राक्षः- अनन्तदृक्। सहस्रपात्- अनन्तगतिः। पुरुषः- अन्तर्यामी। पुरि शेते इति पुरुषः। पुरिशयं पुरुषमीक्षते इति ब्राह्मणे। पुराणः। पूर्वमेवाहमिहासमिति ब्राह्मणे। सः- असौ पुरुषः। भूमिम्- पृथिवीमदितिं प्रकृतिम्। विश्वतः- सर्वतः। वृत्वा- व्याप्य। दशाङ्गुलं अत्यतिष्ठत्- तामतिक्रम्यापि व्यवस्थितः ॥१॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्।उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति॥ १०.०९०.०२

यद्भूतं यच्च भव्यम्- जातं जनिष्यमानम्। सर्वम्। इदम्- एतत्। पुरुषः- आत्मा। एव। उत- अपि च। यत्- यदा। अन्नेन- भौमविषयेण। अतिरोहति- स्थौल्यभावं गच्छति। तदापि। अमृतत्वस्य- चिदाकाशस्य। ईशानः- स्वामी एव भवति। अमृतः सन्नेव स्थौल्यं गच्छति। स्वस्वरूपमजहदेव बहुरूपाणि गृह्णाति ॥२॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश्च पूरुषः।पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि॥ १०.०९०.०३

एतावान्- सर्वोपि प्रकृतिविषयः। अस्य- एतस्य विष्णोः। महिमा। अतः- महिमातः। पूरुषः- विष्णुः। ज्यायान्- श्रेष्ठः। अस्य- एतस्य विष्णोः। विश्वा भूतानि- सर्वाणि प्रकृतिजातानि। पादः- चतुर्थोऽशः। अस्य- एतस्य विष्णोः। त्रिपात्- अन्ये त्रयोंऽशाः। दिवि- चिदाकाशे। अमृतम्- विनाशरहिताः ॥३॥

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः।ततो विष्वङ्व्यक्रामत्साशनानशने अभि॥ १०.०९०.०४

त्रिपात्- अमृतः पुरुषः। ऊर्ध्व उदैत्- चतुर्थादंशात् प्राकृतात् उत्कृष्टः स्थितः। अस्य- एतस्य पुरुषस्य। पादः- एकांश एव। इह- अत्र। पुनः- पौनःपुन्येन। अभवत्- सृज्यते। ततः-

Dr. Rangani

अनन्तरम्। साशनानशने- अन्नान्नादादिकम्। साशनमन्नादम्। अनशनमन्नम्। अभि- अभितः। विष्वङ्- नानारूपेण। व्यक्रामत्- व्याप्नोति ॥४॥

तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः॥ १०.०९०.०५

तस्मात्- पुरुषात्। विराट्- ब्रह्माण्डदेहः। अजायत- उद्भूतः। विराजः- ब्रह्माण्डदेहात्। अधि। पुरुषः- तदन्तर्यामित्वेन पुरुषो जातः। सः- असौ पुरुषः। जातः- अन्तर्यामित्वेन जातः सन्नेव। पश्चात्- अनन्तरम्। भूमिम्- प्रकृतिम्। पुरः- प्राकृतशरीरम्। अत्यरिच्यत- अतिक्रम्य विशिष्यते। अन्तर्यामिभावङ्गतविष्णोरपि स्वरूपतो न नाश इति भावः ॥५॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत।

वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः॥ १०.०९०.०६

यत्- यदा। पुरुषेण- आत्माख्येन। हविषा- हव्येन। देवाः- द्योतनशक्तयः। यज्ञम्- उपासनम्। अतन्वत- विस्तृतवन्तः। तदा। अस्य- एतस्य पुरुषस्य। वसन्तः। आज्यमासीत्। ग्रीष्मः। इध्मः। शरत्। हविः ॥६॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः। तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये॥ १०.०९०.०७

तम्- अमुम्। यज्ञम्- विष्णुमात्मानम्। अग्रतः जातम्- अस्मिन् पुरे पूर्वजम्। पुरुषम्- अन्तर्यामिणम्। बर्हिषि- चित्तासने। बर्हिःशब्दोन्तरिक्षनामसु पठितः। प्रौक्षन्- संस्कृतवन्तः। तेन- अनेन पुरुषाख्येन हव्येन। देवाः- द्योतनशक्तयः। साध्या ऋषयश्च ये- सिद्धानि दर्शनानि च। अयजन्त- विष्णुमेव उपासञ्चक्रिरे। शारीरिकेण त्रिपाद्विभूतिं विष्णुं पूजां कुर्वन्तीति भावः ॥७॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यम्। पशून्ताँश्चक्रे वायव्यानारण्यान्ग्राम्याश्च ये॥ १०.०९०.०८

तस्मात्। सर्वहुतः- सर्वात्मकपुरुषहव्यात्मकात्। यज्ञात्- उपासनातः। पृषदाज्यम्। संभृतम्- सम्पादितम्। तान्। वायव्यान्- प्राणिनः। आरण्यान् ग्राम्यांश्च ये पशून्- वन्यग्राम्यमृगान्। चक्रे- उत्पादितवान् ॥८॥

Dr. Rangani

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत॥ १०.०९०.०९

तस्मात्। सर्वहुतः- पुरुषहव्यभूतात्। यज्ञात्। ऋचः सामानि। जज्ञिरे। तस्मात्। छन्दांसि- गायत्र्यादिछन्दांसि। जज्ञिरे। तस्मात्। यजुः। अजायत॥९॥

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः॥ १०.०९०.१०

तस्मात्। अश्वाः- तुरगाः। अजायन्त- जाताः। ये के च। उभयादतः- उभयपंक्तिदन्तयुक्ता मृगा जाताः। तस्मात्। गावः- धेनवः। ह। जज्ञिरे- जाताः। तस्मात्। अजावयः। जाताः- उत्पन्नाः॥१०॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्।

मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते॥ १०.०९०.११

यत्- यदा। पुरुषम्- विराजमात्मानम्। व्यदधुः- कल्पितवन्तः। तदा। कतिधा- कतिभिः प्रकारैः। व्यकल्पयन्- विविधं कल्पितवन्तः। अस्य- एतस्य। मुखम्- वदनम्। किम्। बाहू- करौ। कौ। ऊरू। कौ। पादौ- चरणौ। कावुच्येते॥११॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत॥ १०.०९०.१२

अस्य- एतस्य पुरुषस्य। ब्राह्मणः- अध्यापको याजकः। मुखम्- वदनम्। आसीत्- अभवत्। मुखेनैवाध्यापनं साध्यम्। राजन्यः- शासको वीरः। बाहू- बाहुत्वेन। कृतः- कल्पितः। भुजपराक्रमेणैव शासनं साध्यम्। तत्- तदानीम्। यत्- यौ। अस्य- एतस्य पुरुषस्य। वैश्यः- वणिक्। ऊरू- ऊरूपलक्षितमध्यभागः। तेषां मध्यतः सृष्टिं वदति तैत्तिरीयब्राह्मणम्। तेषां मध्यत्त्वं मनुष्यसमूहे। तेषामेव बहुत्त्वमपि भूयांसोऽन्येभ्य इति। पद्भ्याम्- चरणाभ्याम्। शूद्रः- सेवकः। अजायत- कल्पितः। पादो मूलोपलक्षणः। त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्चेत्यादिषु यथा॥१२॥

Dr. Ranganji

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत। मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत॥ १०.०९०.१३

चन्द्रमाः- चन्द्रः। मनसः- चित्तात्। जातः- उत्पन्नः। चक्षोः- चक्षुषः। सूर्यः। अजायत- उत्पन्नः। मुखात्। इन्द्रः- वृष्टिबलदेवता। अग्निश्च- पावकश्च। प्राणात्। वायुः- वातः। अजायत- उत्पन्नः ॥१३॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन्॥ १०.०९०.१४

नाभ्याः- नाभिकमलात्। अन्तरिक्षम्। आसीत्- अभवत्। तदेवान्तरालं नाभिवत्। शीर्ष्णोः- शिरसः। द्यौः- नभः। समवर्तत- अभवत्। पद्भ्याम्- चरणाभ्याम्। भूमिः- पृथिवी। श्रोत्रात्- श्रवणेन्द्रियात्। दिशः। दिग्भ्य एव श्रोतुं शक्यमिति कारणात्। तथा- इत्थम्। लोकान्। अकल्पयन्- द्योतनशक्तयः पुरुषात् कल्पितवन्तः ॥१४॥

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः।

देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम्॥ १०.०९०.१५

अस्य- एतस्य पुरुषस्य। सप्त- सप्त छन्दांसि। परिधयः। त्रिः सप्त- द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति तैत्तिरीयके। एत एव। समिधः कृताः- इन्धनसाधनभूताः। यत्- यदा। देवाः। यज्ञम्- एवंविधमुपासनम्। तन्वानाः- विस्तृतवन्तः। तदा। पशुम्- द्रष्टारम्। पुरुषम्- शारीरिकम्। अबध्नन्- सर्वेश्वराय पुरुषाय चित्ते निरोधं कृतवन्तः ॥१५॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः॥ १०.०९०.१६

यज्ञेन- धर्मेण। यज्ञम्- ऋतं विष्णुं वा। देवाः। अयजन्त- उपासते। तानि धर्माणि- ते धर्मा एव। प्रथमाणि- पूर्वे। आसन्- अभवन्। यत्र- यस्मिन्। पूर्वे- पुराणाः। साध्याः- पुरुषसाधकाः। देवाः। सन्ति- भवन्ति। नाकम्- तं स्वर्गमानन्दमयम्। ते- अमी। महिमानः- महात्मान उपासकाः। सचन्त- सङ्गता भवन्ति ॥१६॥

Dr. Rangaji